



Розділ III. Фізіологія людини і тварин

УДК [572.71:904.5](477.52-22 Стайкин Верх)

DOI: <https://doi.org/10.29038/NCBio.23.2-1>

Морфологія черепів похованих у с. Залуцьке (ур. Стайкин Верх) Сумської обл. (XVIII–XIX ст.)

Юрій Долженко^{1,2}, Геннадій Жаров³

¹Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя;

²Інститут археології Національної академії наук України

³Дочірнє підприємство «Старожитності Полісся» Державного підприємства «Охоронна археологічна служба України» Національної академії наук України

Адреса для листування: yuriy_dolzhenko@ukr.net; lae-oasu1972@ukr.net

Отримано: 12.09.23; прийнято до друку: 12.12.23; опубліковано: 30.12.23

Резюме. Статтю присвячено публікації краніологічної серії з цвинтаря біля села Залуцьке (ур. Стайкин Верх) Роменського району. Вводяться в науковий обіг нові краніологічні дані, індивідуальна та загальна характеристика мешканців цього села на тлі суміжних етнічних груп України та Східної Європи, визначаються відстані між окремими серіями XIV–XIX ст. за допомогою багатовимірного канонічного й кластерного аналізу і з'ясування місця селян у системі краніологічних типів Східної Європи та фено-географічних антропологічних зон України. При порівнянні досліджуваної чоловічої групи XVIII–XIX ст. з синхронними серіями й вибірками XVI–XIX ст. зі Східної, Центральної та Західної Європи методом багатовимірного канонічного й кластерного аналізу відзначено її часткову подібність до закарпатської міської групи з Ужгорода.

Ключові слова: антропологія, українці, село, краніометрія, морфологія, Homo sapiens, Стайкин Верх, Чернігово-Сіверщина, біологічний розвиток, ейдномія.

Morphology of the Skulls from the Burials in the Village of Zalutske (tract Staikyn Verkh), Sumy Region (the 18th – 19th Centuries)

Yurii Dolzhenko^{1,2}, Gennadiy Zharov³

¹Nizhyn Gogol State University

²Institute of Archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine

³Subsidiary «Antiquities of Polissia» of the State Enterprise «Preservation Archaeological Service of Ukraine» of the National Academy of Sciences of Ukraine

Correspondence: yuriy_dolzhenko@ukr.net; lae-oasu1972@ukr.net

Abstract. The focus of this article is on the publication of craniological findings from a cemetery located near Zalutske village (tract Staikyn Verkh), Romny district.

Materials and methods: Anthropological materials dating from the 18–19th cent. primarily consist of well-preserved human skulls. The collection comprises 8 items, including 5 male and 3 female skulls. Measurements were conducted following a comprehensive craniometric program based on R. Martin's standard technique, with numbered features indicated accordingly. Software for multidimensional analysis was developed by B. and A. Kozintsev in 1991.

The primary objective of this research is to present new craniological data to the scientific community, providing a general description of local inhabitants in comparison to neighboring ethnic groups in Ukraine and Eastern Europe. The study aims to determine the distance

between individual series from the 14–19th cent. through multidimensional canonical and cluster analysis, seeking to position local peasants within the system of craniological types in Eastern Europe and the pheno-geographic anthropological zones of Ukraine.

Novelty in research lies in the submission of craniometric measurements and characteristics from skulls of the 18–19th cent. in a craniological series from Zalutske village, a first-time occurrence.

Results show the creation of a male series from Zalutske village of the 18–19th cent., consisting of 5 skulls. The group is characterized as moderately brachycranial based on the average craniometric values.

Upon comparing the studied male group from the 18–19th cent. with synchronous series and samples from the 16th to 19th centuries in Eastern, Central, and Western Europe using multidimensional canonical and cluster analysis, partial similarity to the Transcarpathian urban group of Uzhhorod was observed.

Key words: craniology; Eastern Polissya; Chernihiv-Siverian region of the 17th – 19th cent.; human skull; anthropology; craniometry.

ВСТУП

Як зазначала Р. Я. Денісова [1, с. 5–6], «антропологічний матеріал загалом є надійним історичним джерелом е дослідженні етногенезу та етнічної історії народів. Він дає змогу виявити характерні морфологічні особливості окремих племен або етнічних одиниць і на цьому ґрунті виявити їх генетичну близькість, територію розселення та зв'язок з етносом. Це, своєю чергою, дає можливість виявити питому вагу ти чи інших етнічних груп у загальному етногенетичному процесі. Зіставлення краніологічного матеріалу різних хронологічних періодів з однієї території, залучення порівняльних даних із суміжних регіонів та виявлення особливостей співвідношення антропологічних типів і археологічних культур дають підстави судити про динаміку етнічних процесів – пересування, асиміляції та спадкоємності груп населення в межах

формування етнічної спільноти. Порівняльний аналіз різночасового краніологічного матеріалу з великих територій дає змогу простежити генезу окремих племен і народів та історію їх формування» [1, с. 5–6].

Протягом польового сезону 2016 р. Лівобережна комплексна археологічна експедиція ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАНУ під керівництвом Г. В. Жарова вела охоронні дослідження на території Полтавської, Сумської та Чернігівської обл. У Роменському р-ні Сумської області досліджено периферійну частину поселення Стайкин Верх 3 в зоні розробки глиняного кар'єру, що належить ЗАТ «Слобожанська Будівельна Кераміка». На розкопі площею 3000 м² виявлено господарські ями доби бронзи – ранньої залізної доби, сліди огорожі хутора XVIII–XIX ст. [2, с. 237–238], та досліджено частину сільського цвинтаря (рис. 1). Поряд – с. Залуцьке, Роменського району.



Рис. 1. Розкопки частини сільського цвинтаря XVIII–XIX ст. на території Роменського р-ну біля с. Залуцьке (Стайкин Верх) Сумської обл.

Мета роботи – ввести в науковий обіг нові краніологічні дані, дати загальну характеристику

сільських мешканців з пос. Стайкин Верх 3 XVIII–XIX ст.

Матеріал. Досліджено 8 черепів (5 чоловічих та 3 жіночих) XVIII–XIX ст., які добула Лівобережна експедиція ДП «ОАСУ» у 2016 р. на пос. Стайкин

Верх 3 (с. Залуцьке) на території Роменського району Сумської обл. (табл. 1).

Таблиця 1

Перелік та збереженість краніологічного матеріалу із пос. Стайкин Верх 3 (с. Залуцьке) за 2016 р.

№ п/п	Серія та місце знаходження	№ поховання	Датування, ст.	Стать	Збереженість кісток (1–4 бали)	Репрезентативність	Морфологічний вік
2016 рік. Стайкин Верх							
1.	Стайкин Верх 3	1	XVIII–XIX	♀ (жінка)	++++	Череп та повний посткраніальний скелет	40–50
2.	Стайкин Верх 3	6	XVIII–XIX	♂ (чоловік)	++++	Череп та повний посткраніальний скелет	45–55
3.	Стайкин Верх 3	8	XVIII–XIX	♀ (жінка)	++++	Череп та повний посткраніальний скелет	30–40
4.	Стайкин Верх 3	10	XVIII–XIX	♂ (чоловік)	++	Череп та повний посткраніальний скелет	25–35
5.	Стайкин Верх 3	11	XVIII–XIX	♂ (чоловік)	++++	Череп і повний посткраніальний скелет	45–55
6.	Стайкин Верх 3	12	XVIII–XIX	Inf-1	++	Череп та повний посткраніальний скелет	4–6
7.	Стайкин Верх 3	13	XVIII–XIX	♂ (чоловік)	++++	Череп та повний посткраніальний скелет	55–65
8.	Стайкин Верх 3	18	XVIII–XIX	♀ (жінка)	+	Череп та повний посткраніальний скелет	20–30
9.	Стайкин Верх 3	27	XVIII–XIX	Inf-2	+++	Череп та повний посткраніальний скелет	6–13
10.	Стайкин Верх 3	17	XVIII–XIX	♂ (чоловік)	++	Череп та повний посткраніальний скелет	25–35

Умовні позначення: Inf-1 – дитина до 6 років; Inf-2 – дитина 6–13 років

Методика. Для оцінки вимірювальних ознак використовувались таблиці з межами середніх величин ознак, які склав Г. Ф. Дебец [3]. Стать похованих визначалася за особливостями будови черепа й кісток посткраніального скелета, зокрема таза. Комплексно за ознаками на черепі, черепних швах, зубах встановлювався вік [13].

Антропологічний матеріал вимірювався безпосередньо в місті Києві у лабораторії Інституту археології НАН України. Черепи вимірювалися за

стандартною (широкою) краніологічною методикою. За Р. Мартіном [4] вказувалася нумерація ознак, а назомаллярний та зигомаллярний кути горизонтального профілювання обличчя вираховувалися за допомогою номограм [3, рис. 14, с. 55, 47, рис. 14]. Краніометрична точка лямбда визначалася за методом Л. Бакстона й Г. Моранта [5]. В основу краніологічної характеристики добірки покладено середні арифметичні розмірів та індексів черепів, подані в табл. 2.

Таблиця 2

Середні розміри та індекси чоловічих черепів серії з ур. Стайкин Верх (с. Залуцьке), кінець XVIII–XIX ст.

№ за Мартіном	Ознаки	♂ (чоловіки)						
		M	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	Поздовжній діаметр	179,0	4	8,4	4,20	2,97	170,0	190,0
8	Поперечний діаметр	147,2	4	7,1	3,54	2,50	137,0	152,0

Продовження таблиці 2

1	2	3	4	5	6	7	8	9
17	Висотний діаметр	138,4	4	5,3	2,63	1,86	132,0	144,0
5	Довжина основи черепа	102,7	4	2,3	1,17	0,82	99,5	104,9
9	Найменша ширина лоба	96,2	5	3,9	1,76	1,24	92,2	102,6
10	Найбільша ширина лоба	125,1	4	3,7	1,83	1,29	120,2	129,0
12	Ширина потилиці	112,0	4	1,2	0,61	0,43	111,0	113,2
45	Виличний діаметр	135,5	4	4,0	2,01	1,42	130,6	139,3
40	Довжина основи обличчя	98,0	4	1,8	0,88	0,62	96,5	100,0
48	Верхня висота обличчя	67,4	5	3,1	1,40	0,99	64,5	71,5
47	Повна висота обличчя	120,3	3	5,1	2,94	2,08	114,4	123,6
43	Верхня ширина обличчя	103,8	5	2,6	1,18	0,83	100,5	107,6
46	Середня ширина обличчя	95,6	5	6,3	2,83	2,00	89,0	105,5
55	Висота носа	51,4	5	1,7	0,78	0,55	49,7	54,3
54	Ширина носа	23,2	5	1,3	0,59	0,42	21,7	25,0
51	Ширина орбіти	43,2	5	1,1	0,49	0,35	42,0	44,3
52	Висота орбіти	33,5	5	1,0	0,46	0,33	32,0	34,8
20	Вушна висота	118,4	4	3,5	1,76	1,24	113,2	121,1
SC (57)	Симотична ширина	9,9	5	2,1	0,96	0,68	7,0	12,7
SS	Симотична висота	5,0	5	1,5	0,68	0,48	3,6	6,0
MC (50)	Максилофронтальна ширина	17,1	5	2,2	0,99	0,70	14,0	19,2
MS	Максилофронтальна висота	7,3	5	0,7	0,31	0,22	6,5	8,0
DC (49a)	Дакріальна ширина	22,7	5	2,3	1,05	0,74	20,0	25,2
DS	Дакріальна висота	14,9	5	1,5	0,68	0,48	13,2	17,0
FC	Глибина іклової ямки	-4,2	5	1,5	0,66	0,47	-2,0	-6,0
32	Кут профілю лоба від nas.	91,3°	3	2,9	1,67	1,18	88,0°	93,0°
GM/FN	Кут профілю чола від gl	80,0°	3	2,0	1,15	0,82	78,0°	82,0°
72	Кут загальнолицьовий	86,3°	3	3,1	1,76	1,25	83,0°	89,0°
73.	Кут середньої частини обличчя	88,7°	3	4,5	2,60	1,84	84,0°	93,0°
74.	Кут альвеолярної частини обличчя	71,3°	3	7,2	4,18	2,95	63,0°	76,0°
75(1).	Кут випинання носа	28,0°	4	2,9	1,47	1,04	25,0°	31,0°
77.	Назомаллярний кут	136,1°	5	1,7	0,76	0,54	135,0°	139,0°
∠ Zm.	Зигмаксиллярний кут	125,8°	5	5,3	2,36	1,67	119,0°	133,2°
	Надперенісся	2,7	5	0,7	0,35	0,25	1,6	3,0
	Надбрівні дуги	1,9	5	0,2	0,10	0,07	1,6	2,0
	Зовнішній потиличний горб	1,8	5	1,0	0,48	0,34	1,0	3,0
	Соскоподібний відросток	2,0	5	0,8	0,41	0,29	1,0	3,0
	Передньо-носова ость	3,8	5	1,3	0,63	0,44	2,0	5,0
23a	Горизонтальна окружність через офріон	524,5	4	8,7	4,35	3,08	513,0	533,0
Індекси:								
8:1	Черепний	82,5	4	7,6	3,78	2,67	72,1	89,4
17:1	Висотно-поздовжній	77,4	4	3,3	1,64	1,16	74,2	81,8
17:8	Висотно-поперечний	94,2	4	6,7	3,34	2,36	86,8	102,9
9:8	Лобно-поперечний	65,9	4	4,8	2,41	1,71	60,7	70,4
20:1	Висотно-поздовжній	66,2	4	2,4	1,20	0,85	63,0	68,8
20:8	Висотно-поперечний	80,6	4	5,3	2,65	1,87	74,5	87,4
10:8	Коронарно-поперечний	85,2	4	2,8	1,39	0,98	82,6	87,7
9:10	Широтний лобний	78,6	5	4,1	1,85	1,31	73,2	80,3
45:8	Поперечний фаціо-церебральний	92,2	4	3,4	1,68	1,19	88,0	95,3
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	49,2	4	2,4	1,22	0,86	45,8	51,2
9:45	Лобно-виличний	71,4	4	3,3	1,76	1,18	66,7	73,9
10:45	Коронарно-виличний	92,4	4	1,1	0,55	0,39	91,2	93,8
40:5	Випинання обличчя	95,4	4	2,1	1,06	0,75	93,0	97,4
47:45	Загальний лицьовий	89,4	3	4,7	2,70	1,91	85,5	94,6
48:45	Верхній лицьовий	50,2	4	3,3	1,67	1,18	46,7	54,7
54:55	Носовий	45,1	5	1,5	0,67	0,48	42,8	46,7

1	2	3	4	5	6	7	8	9
DS:DC	Дакріальний	66,1	5	9,3	4,16	2,94	52,4	76,6
SS:SC	Симотичний	51,4	5	13,2	5,90	4,17	31,5	68,2
MS:MC	Максилофронтальний	42,5	5	3,1	1,56	1,10	40,6	47,1
52:51	Орбітний	77,5	5	1,7	0,74	0,52	76,2	79,8
63:62	Піднебінний	77,1	5	5,4	2,42	1,71	70,2	82,3
61:60	Щелепно-альвеолярний	116,3	4	4,8	2,40	1,69	109,9	121,3

М – середня арифметична величина; n – кількість випадків; σ – середні квадратичні відхилення; m (M) – похибка середньої арифметичної величини; ms – похибка середнього квадратичного відхилення.

Для оцінки вимірювальних ознак використовувалися таблиці з межами середніх величин ознак, які склав Г. Ф. Дебец [3]. Стать похованих визначалася за особливостями будови черепа й кісток посткраніального скелета, зокрема тазового відділу [6; 7; 8; 9; 10]. Комплексно за ознаками на черепі, черепних швах, зубах встановлювався вік [11; 12].

При інтерпретації даних використано комп'ютерні програми, котрі створили Б. О. та О. Г. Козінцеви 1993 р., а також А. В. Громов 1996 р., подаровані автору статті. Розвиток потиличного відростка (*sguata ossis occipitalis*) визначався за М. М. Герасимовим [13, с. 582].

У таблицях лінійні розміри вказано в міліметрах (мм), кути – в градусах (°).

Краніологія. Чоловіча серія з пос. Стайкин Верх 3 на сьогодні складається з п'яти черепів. Вона нерепрезентативна, але слід дати їй характеристику. Розвиток м'язового рельєфу чоловічих черепів помірний. Надперенісся і надбрівні дуги розвинуті добре (2,7 бала). Соскоподібні відростки розвинуті помірно (2,0 бала). В цілому чоловічі черепи мають брахікранну черепну коробку (82,5), яка характеризується помірною довжиною, великою висотою та шириною. В серії один доліхокранний череп (поховання 11, Рис. 2) та три брахікранні черепи. Череп із поховання 17 фрагментований, тому черепний індекс встановити неможливо. Мезокранних черепів не виявлено. Вушна висота велика. Горизонтальна окружність черепів через краніометричну точку офріон за абсолютними розмірами велика.

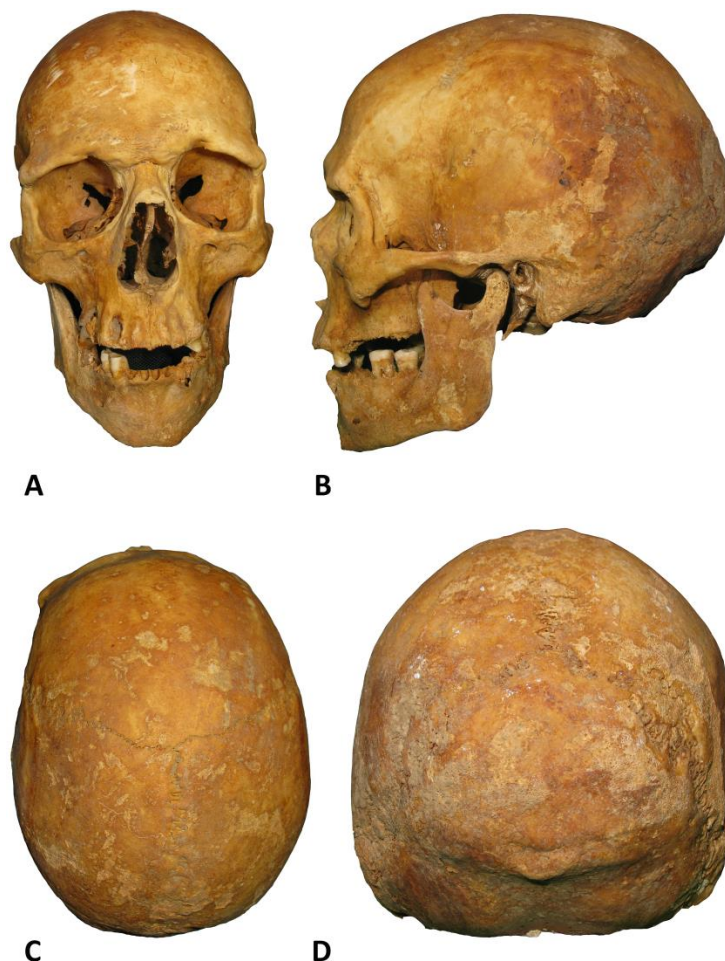


Рис. 2. Поховання 11. Чоловік 45–55 років, розкопки 2016. А) *Norma facialis*; б) *norma lateralis*; в) *norma verticalis*; д) *norma occipitalis*.

Ширина обличчя в чоловічій серії з пос. Стайкин Верх 3 помірна, виличний діаметр, виміряний у чотирьох черепів, становить 135,5 мм. Величина назомалярного кута мала, тобто обличчя різко профільоване на рівні орбіт. Зигмаксиллярний кут загалом також вкладається в малі розміри. Верхня висота обличчя малих розмірів (67,4 мм), на межі з помірними показниками. За верхнім лицьовим індексом (50,2) обличчя помірно широке (мезен). На межі з широкими категоріями розмірів. Загальний кут лицьового профілю серії становить 86,3°, що свідчить про ортогнатне обличчя.

Орбіти великої ширини й помірної висоти (Табл. 2). За показником (77,5), відносна висота орбіт потрапляє до категорії середньої висоти (мезоконхія).

Носовий отвір характеризується помірною висотою та малою шириною, за індексом (45,1) вузький (лепторинія). Перенісся високе за симотичним індексом. За європейським масштабом, чоловіча серія характеризується помірним випинанням носових кісток щодо лінії вертикального профілю обличчя (на межі з великими категоріями розмірів), але слід врахувати дуже малу кількість опрацьованого матеріалу.

Жіноча серія з пос. Стайкин Верх 3 на сьогодні складається з трьох черепів, але позаяк на черепі жінки 20–30 років із поховання 18 зберігся тільки один важливий краніологічний вимір – поперечний діаметр черепної коробки, який дорівнює 140,0 мм. Про повну серію не йдеться. Тому слід дати краніологічну характеристику кожному з жіночих черепів окремо.

Поховання 1 із розкопу 19. Череп жінки 40–50 років характеризується слабо розвинутим надпереніссям, соскоподібними виростками та зовнішнім потиличним горбом. Поздовжній діаметр черепної коробки помірних розмірів, поперечний великий. За черепним індексом (81,4) він брахікранний. Висотний діаметр черепної коробки помірний. Відношення висоти черепа до поздовжнього діаметра (75,0), вказує на високу черепну коробку (гіпсікранія), відношення висоти до поперечного діаметру черепної коробки (92,1) – на помірно високий череп (метріокранія). Вушна висота за абсолютними розмірами велика (112,5), на межі з помірними даними. Довжина основи черепа помірна. Лобна хорда відноситься до помірного класу за світовими стандартами [3, табл. 10, с. 121]. Потилиця дуже вузька (107,6 мм), випнута слабо.

Обличчя за абсолютними розмірами помірно широке (124,4 мм) і малої висоти (62,2 мм), за верхньолицьовим показником (50,4) також помірно широке (мезен). Обличчя сильно профільоване на верхньому рівні 133,9° й добре – на середньому (130,6°).

Орбіти помірно широкі й вузькі, індекс (77,4) вказує на їх помірну висоту загалом (мезоконхія). Ніс помірної висоти й малої ширини. Відносна ширина носа (47,8) вказує на те, що він помірно широкий (мезоринія). Нижній край грушоподібного отвору має гостру форму (*anthrop*). Симотичний

індекс великий (48,9), отже, перенісся високе. Дакріальний показник дуже великий, отже, за ним перенісся теж високе. Кут випинання носа до рівня профілю обличчя дуже великий (33,0°). Носовий шип розвинутий слабо (3 бали). Глибина іклової ямки мала. Однак, за висновками І. С. Гусевої, глибина іклової ямки при оцінці її вимірювання не може слугувати ознакою, яка виявляє характерні особливості великих рас [14, с. 62].

Дискретно-варіативні ознаки на жіночому черепі 45–55 років із поховання 1. Етнічна краніоскопія. Надорбітний отвір є праворуч, але відсутній ліворуч. З чотирьох боків обличчя відзначений клиноподібний верхньощелепний шов в орбіті й за виличною кісткою. Цей шов з'являється, якщо щелепна кістка не бере участі в утворенні переднього кінця нижньої очної щілини. Задньовиличного шва з обох боків немає. Обабіч орбіти зафіксовано підорбітний візерунок типу II. В нижній частині лямбдоподібного шва (*suturae lamdoideae* – L₃) відсутні вормієві кісточки з обох боків. У потилично-соскоподібному шві (*suturae occipitomastoideae*) кісточок немає, але виявлено вставну кістку в районі краніологічної точки астеріон (*os asterii*) праворуч. Піднебінний поперечний шов ліворуч зафіксовано як варіант (II а), а з праворуч – (III а).

Краніофенетика. З 34 ознак на чоловічому черепі з поховання 2 було зафіксовано 11 фенів. Подаємо їх перелік в анатомічному порядку:

– *norma facialis*: Під орбітою з обох боків є по одному отвору *Foramina infraorbitale accessorium* – норма.

– *norma lateralis*: на правій вилиці зафіксовано пряму форму – *Spina processus frontalis ossis zygomatici*, на лівій – виступ. З обох боків є поодинокі малі кісточки лускоподібного скроневого шва (*suturae sguamosae*).

– *norma occipitalis*: з обох боків на соскоподібній кістці є малі отвори (*foramen mastoideum*), також зафіксовано отвори вздовж по шву з обох сторін.

– *norma basilaris*: з обох боків є задньовиростковий отвір (*canalis condylaris*). Праворуч зафіксовано незамкнутий малий остистий отвір (*foramen spinosum apertum*). Ліворуч є повний малий крилоостистий отвір (*foramen pterygo-alare*). Форма поперечного піднебінного шва (*sutura palatina transversa*) – ламана. *Torus palatinus* відсутній.

Міжгруповий аналіз. Простежимо зв'язки чоловічої групи Стайкин Верх з 89 серіями з території Європи (Табл. 3). За даними краніометрії, методом канонічного [14, с. 62; 15, с. 212–230] та кластерного аналізу [15, с. 230–276], до якого залучалися групи з м. Ужгород [16, с. 69–82; 17, с. 228–264], с. Підборці з Дубенського р-ну [18, с. 6–9; 19, с. 43–66]; с. Клевань [20, с. 21–25]; Лютецьких XVII–XVIII ст. [21, с. 487–507]; Київського Подолу (збірна серія) XVI–XVIII ст. [22, с. 249–254; 23, с. 3–17]; Луцька (збірна серія) XVII–XX ст. [24, с. 368–386]; київського Арсеналу [25, с. 11–17; 26, с. 118–134]; Рівного кінця XVI – початку XVIII ст. (Табл. 4) [27, с. 7–16]; Ратнева XIV–XV ст. [28, с. 11–22]; Жовнино XVI–XVIII ст. [29, р. 119–132; 30, с. 43–50]; Батурина

XVII–XVIII ст. [31, с. 40–56]; Чигирин XVI–XVII ст. [32, с. 170–171]; київського Михайлівського монастиря XV–XVIII ст. [32, с. 179–180]; Вишгорода XVII ст. [32, с. 185]; Меджибожа XIV–XVI ст. [32, с. 129–130]; Вінниці [33, с. 24–52]; Стайок [34, с. 169–181; 35, с. 166–171], українців, що поховані в Грузії [36, табл. 19, с. 150–151]; м. Одеси [37, с. 315].

Білоруси представлені двома серіями: збірна група [37, д. Лукомль (центр Вітебської обл.), д. Пруси (центр Мінської обл.) [38, Табл. 6.1.1, с. 189–266] та вибрка з Полісся XVIII–XIX ст. [39, с. 27–28].

Росіяни – з Орловської губ., Себежа, Старої Ладоги-1 [37, с. 311–336]; Старої Ладоги-2 [40, с. 390–399]; Ярославля XVII ст., Дмитрова XII–XVI ст. [41, с. 205–206]; Пскова XIV–XVI ст. [42, с. 14–15]; Козіна XVIII ст. [43, с. 433–440]; Новгорода XVI–XVIII ст. [44, с. 176–192]; Поріц (Порицы, Ижоры, РФ) [45, с. 408–421], Алозера XVII – початку XIX ст. [46, с. 104–108; 47, с. 141–152]; Прикам'я XVI–XVIII ст. [48, с. 85–101].

Балти – 16 серій. Латиші представлені трьома серіями XVII–XVIII ст., які дослідила Р. Я. Денисова, – Леймані (*Leimaņi*) XVII–XVIII ст. [1, с. 241–243], Пургайлі (*Purgaiļi*) XVIII ст. [1, с. 255–258], Мартиньсала XIV–XVII ст. [1, с. 223–228]; трьома групами XVIII–XIX ст., котрі опрацював В. П. Алексеев: латиші-1 (Дурбе), латиші-2 (західні) і латиші-3 з Лудзи [37, с. 226–231] та однією XIX ст. за Г. В. Зариня – Орманькалнс [49, с. 117], литовці з м. Каунас (*Kaunas*). Однак, за припущенням дослідника литовської групи В. П. Алексеева [37, с. 234–235],

литовці не становили більшості серед мешканців м. Каунаса XVIII–XIX, де було багато поляків і євреїв [37, с. 41]. П'ять серій естонців: Отепя (*Otepää*) XIV–XVI ст. [50, с. 221–223]; Кабіна (*Kabina küla*) XVII ст. [50, с. 221–223]; Кохтла-Ярве (*Kohtla-Järve*) XVII–XVIII ст. [50, с. 221–223]; Арду [51, с. 71–79]; Варбола (*Warbole*) XIV–XVII ст. [50, с. 191–192; 221–223] та фіни (*suomalaiset*).

Молдавани представлені двома групами: Варатік (*Văratîc*) Ришканського р-ну (XVIII–XIX ст.), Старий Орхей (*Orcheul Vecchi*) [51, Табл. 8, с. 144–145].

Окрім того, залучалися такі п'ять груп з Німеччини – Кенігсберг (*Königsberg*) XVII–XIX ст. [52, с. 872]; Целендорф (*Zellerndorf*); Пфейфер (*Pfeifer*); Вюртемберг (*Württemberg*) та Тюбінген (*Tubingen*) [53, с. 90–104]. Залучалися також такі народності з Кавказу: аджарці [36, с. 140], грузини, інгуші, адиги, лакці, хевсури, чеченці, адигейці, абхази, осетини [54, с. 233–355].

Отже, разом з досліджуваною групою, до багатовимірного канонічного аналізу [15, с. 212–230] залучено 89 чоловічих серій (Табл. 3).

Використано 13 краніологічних ознак та один індекс, які мають найбільшу таксономічну цінність: три основні діаметри черепної коробки, найменша ширина лоба, вилична ширина, верхня висота обличчя, висота і ширина носа, висота і ширина орбіти, кути горизонтального профілювання, симотичний індекс та кут випинання носа.

Таблиця 3

Дистанція між чоловічими 90 серіями XIV–XIX ст.

№ п/п	Групи	I кв	II кв	III кв
1	2	3	4	5
1.	Залуцьке (Стайкин Верх) (Чернігово-Сіверщина)	1,425	-0,990	1,101
2.	Ужгород	1,582	-0,990	0,226
3.	Вінниця (Сх. Поділля)	0,728	-0,892	0,132
4.	Арсенал (Київ) (Середня Наддніпрянщина)	0,251	-0,296	-0,347
5.	Поділ у Києві (Середня Наддніпрянщина)	0,429	-0,506	0,464
6.	с. Ратнів (Волинь)	1,004	-1,192	0,407
7.	Рівне (Волинь)	0,706	-1,184	0,301
8.	Батурин (Чернігово-Сіверщина)	0,677	-0,560	0,530
9.	Клевань (Волинь)	1,825	0,649	0,101
10.	с. Підборці (Волинь)	0,750	-1,291	0,442
11.	Жовнино (Середня Наддніпрянщина)	0,666	-1,559	0,030
12.	Луцьк (Волинь)	1,033	-0,306	0,019
13.	Білгород (Слобожанщина)	0,358	-0,496	0,081
14.	Суми (Слобожанщина)	0,216	-0,475	0,349
15.	с. Лютецька	-0,383	-0,132	0,335
16.	Степова Наддніпрянщина (збірна)	-0,390	-0,211	0,339
17.	Михайлівський монастир у Києві	0,567	0,036	0,741
18.	Меджибіж (Межибож), Зх. Поділля	0,621	-0,442	0,110
19.	Чигирин (Середня Наддніпрянщина)	0,014	0,076	0,328
20.	Вишгород (Середня Наддніпрянщина)	-0,082	-0,343	0,117
21.	с. Стайки (Середня Наддніпрянщина)	-1,308	-0,647	-0,032
22.	Каламіта (Крим)	0,640	-0,179	0,310
23.	Тверська губ. РФ	0,445	0,548	-0,275
24.	с. Лукомль (центр Вітебської обл.)	-0,504	-0,218	-0,687

Продовження таблиці 3

1	2	3	4	5
25.	Білоруси (Полісся)	0,187	-1,752	-0,726
26.	с. Пруси (центр Мінської обл.)	-0,410	-1,173	-0,750
27.	Білоруси (збірні) за Алексєєвим В. П.	-0,242	0,360	0,552
28.	Курська губ. (Слобожанщина)	-0,454	-0,166	-0,188
29.	Орловська губ.	-0,389	-0,219	-0,103
30.	Одеса, за Алексєєвим В.П.	0,270	0,328	0,462
31.	Сланцевський район РФ	-0,374	0,225	0,851
32.	Ярославль РФ	-0,526	-1,112	0,661
33.	Стара Ладога-1 РФ	-0,100	-0,464	-0,222
34.	Стара Ладога-2 РФ	-0,389	0,298	-0,038
35.	Себеж РФ	-0,039	-0,313	-0,417
36.	Варатік (<i>Varatik, Moldova</i>)	0,225	-0,360	-0,170
37.	с. Козіно РФ	-0,300	-1,031	-0,748
38.	Псков РФ	-0,683	-0,562	-0,300
39.	Новгород-1 РФ	-0,615	-0,555	-0,488
40.	Новгород-2 РФ	-0,245	0,199	-1,001
41.	Поріци (Порицы), Ижоры, РФ	-0,731	-1,183	1,227
42.	Кенігсберг (<i>Königsberg</i>)	-0,638	0,862	-1,509
43.	Целендорф (<i>Zellerndorf</i>)	0,127	0,057	-1,470
44.	Пфейфер (<i>Pfeifer</i>)	-0,332	0,335	-1,053
45.	Вюртемберг (<i>Wuttemberg</i>)	-0,048	0,331	-1,611
46.	Тюбінген (<i>Tubingen</i>)	-0,198	0,429	-1,424
47.	Тервете (<i>Tērvete</i>) латиші	-0,435	1,270	1,040
48.	Леймані (<i>Leimaņi</i>) латиші	-0,718	0,672	0,978
49.	Пургайлі (<i>Purgaiļi</i>), центральна частина Відземе , <i>Vidzeme</i> , латиші	-0,505	0,013	1,273
50.	Поселення Мартиньсала (Гольм, <i>castrum Holme</i>) латиші	-0,854	0,511	0,581
51.	с. Кабіна (<i>Kabina küla</i>), естонці	-1,090	-0,403	0,089
52.	м. Отепя (<i>Otepää</i>), естонці	-1,545	-0,244	-0,491
53.	Варбола (<i>Castrum Warbole</i>)	-1,371	0,436	0,310
54.	Кохла-Ярве (<i>Kohtla-Järve</i>) естонці	-1,040	-0,637	0,074
55.	Арду (<i>Ardu</i>), естонці	-1,560	0,121	0,597
56.	Естонці (<i>estlased</i>)	-0,819	0,763	0,302
57.	Фіни (<i>suomalaiset</i>)	-0,605	0,338	0,119
58.	Латиші-1 (Дурбе, <i>Durbe</i>)	-0,430	0,831	0,011
59.	Латиші-2 (західні)	-0,368	0,926	0,041
60.	Латиші-3 (східні латиші з Лудзи (<i>Ludza</i>))	-0,656	0,226	0,028
61.	Литовці (<i>lietuviai</i>)	0,702	-0,084	-1,019
62.	Ийуга	-1,146	-0,557	0,122
63.	Орманькалнс (<i>Ormankalns</i>)	-1,014	0,116	-0,612
64.	Могильник Алозеро на северном берегу оз. Юляярви, карели	-0,483	0,209	1,313
65.	Прикам'я	-0,470	-0,076	0,540
66.	Вологда	-1,072	0,235	0,000
67.	Переяславль-Заліський 1 (Переяславль-Залесский). РФ	-0,535	-0,573	-0,239
68.	Переяславль-Заліський 2. РФ	-0,935	-0,212	-0,548
69.	Костромська губ. РФ	0,592	1,061	-0,031
70.	Ярославська губ. РФ	0,262	0,862	-0,040
71.	Калужька губ. РФ	-0,257	0,598	-0,071
72.	Дмитрів (Дмитров)	-1,630	0,320	0,564
73.	Старий Орхей (<i>Orheiul Vechi, Moldova</i>)	0,044	0,417	-0,122
74.	Українці поховані в Грузії	0,404	0,305	0,510
75.	Адигейці (Кавказ)	-0,572	0,176	0,577
76.	Шапсуги (Кавказ)	-0,065	0,513	0,610
77.	Абхазі (Кавказ)	1,304	-0,012	0,070
78.	Осетини дигорці (Кавказ)	-0,289	0,646	-0,475

Закінчення таблиці 3

1	2	3	4	5
79.	Осетини іронці (Кавказ)	-0,269	0,579	-0,582
80.	Осетини туалці (Кавказ)	0,394	0,406	0,216
81.	Інгуші (Кавказ)	0,249	0,374	-0,582
82.	Чеченці (Кавказ)	1,249	-0,243	-0,385
83.	Аварці (Кавказ)	1,581	0,482	0,001
84.	Лакці (Кавказ)	0,149	0,498	-0,537
85.	Хевсури (Кавказ)	0,760	0,874	0,577
86.	Грузини-мтіули (Кавказ)	1,360	0,571	0,394
87.	Грузини-карталінці (Кавказ)	1,998	0,334	-0,638
88.	Аджарці (Кавказ)	0,930	1,381	0,342
89.	Вірмени (Кавказ)	1,385	0,504	-0,525
90.	Аджарці (Кавказ) за М. Г. Абдушелішвілі	0,819	1,196	0,281

Таблиця 4

Середні розміри та індекси чоловічих черепів з поховань у собора Св. Антонія у м. Рівному (кінець XVI – початок XVIII ст.).

№ за Мар- тіном	Ознаки	♂ (чоловіки)						
		M	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	Поздовжній діаметр	182,3	11	8,4*	2,53	1,79	170,0	202,0
8	Поперечний діаметр	145,6	12	10,1*	2,92	2,07	123,0	162,0
17	Висотний діаметр	135,1	9	6,9*	2,29	1,62	119,0	144,0
5	Довжина основи черепа	102,3	9	4,9*	1,63	1,15	91,0	107,0
9	Найменша ширина лоба	100,1	12	4,3	1,25	0,88	92,4	105,3
10	Найбільша ширина лоба	123,2	12	4,5	1,29	0,91	118,0	132,0
45	Виличний діаметр	137,4	12	6,3*	1,81	1,28	127,0	147,0
40	Довжина основи обличчя	97,5	8	4,2**	1,49	1,06	91,5	103,6
48	Верхня висота обличчя	69,0	10	4,3	1,36	0,96	61,1	73,5
47	Повна висота обличчя	120,3	3	4,4**	2,52	1,78	115,3	122,9
43	Верхня ширина обличчя	107,7	9	3,4**	1,14	0,81	104,7	114,4
46	Середня ширина обличчя	98,7	9	6,0*	2,01	1,42	93,0	111,0
55	Висота носа	53,1	10	2,5**	0,80	0,57	49,1	56,8
54	Ширина носа	25,2	10	1,6**	0,52	0,37	22,3	27,2
51	Ширина орбіти	42,9	11	2,0*	0,60	0,42	40,6	47,1
52	Висота орбіти	32,6	11	2,8*	0,86	0,61	29,7	39,7
20	Вушна висота	116,0	8	5,0*	1,75	1,24	109,2	123,6
SC (57)	Симотична ширина	9,8	10	2,2*	0,70	0,50	6,0	13,0
SS	Симотична висота	4,3	9	1,0	0,33	0,23	3,0	6,0
MC (50)	Максилофронтальна ширина	21,1	10	1,4	0,44	0,31	18,0	23,0
MS	Максилофронтальна висота	8,1	9	1,6	0,53	0,38	5,0	10,0
DC (49a)	Дакріальна ширина	25,9	10	1,9**	0,59	0,42	22,0	28,0
DS	Дакріальна висота	13,6	9	1,3**	0,42	0,30	12,0	15,0
FC	Глибина іклової ямки	-4,4	7	1,8*	0,69	0,84	-1,0	-6,0
32	Кут профілю лоба від nas.	85,1°	7	4,7*	1,79	1,27	78,0°	93,0°
GM/FN	Кут профілю чола від gl	75,9°	7	6,5*	2,45	1,73	66,0°	86,0°
72	Кут загальнолицьовий	87,1°	7	4,6*	1,72	1,22	80,0°	94,0°
73.	Кут середньої частини обличчя	87,7°	7	5,1*	1,91	1,35	80,0°	96,0°
74.	Кут альвеолярної частини обличчя	81,1°	7	7,3*	2,76	1,95	72,0°	93,0°
75(1).	Кут випинання носа	25,6°	8	4,6	1,63	1,15	17,0°	32,0°
77.	Назомаллярний кут	133,8°	10	4,8*	1,52	1,08	128,0°	142,3°
∠ Zm'.	Зигмаксилярний кут	128,9°	9	4,4**	1,47	1,04	123,5°	136,5°
	Надперенісся	2,5	12	0,9	0,27	0,19	1,3	5,0
	Надбрівні дуги	1,9	12	0,4	0,13	0,09	1,3	3,0
	Зовнішній потиличний бугор	1,1	11	0,6	0,17	0,12	1,0	2,0
	Соскоподібний відросток	2,5	12	0,7	0,19	0,14	1,0	3,0

Закінчення таблиці 4

1	2	3	4	5	6	7	8	9
	Передньо-носова ость	3,5	10	0,8	0,27	0,19	3,0	5,0
23а	Горизонтальна окружність через офріон	523,6	10	17,9*	5,65	4,0	499,0	559,0
Індекси:								
8:1	Черепний	79,8	11	6,5*	1,96	1,38	71,3	92,1
17:1	Висотно-поздовжній	74,0	9	4,0*	1,33	0,94	66,1	79,3
17:8	Висотно-поперечний	94,1	9	8,1*	2,71	1,92	81,5	108,9
9:8	Лобно-поперечний	69,0	12	5,1*	1,47	1,04	63,0	82,4
20:1	Висотно-поздовжній	63,4	8	3,2*	1,13	0,80	59,6	69,3
20:8	Висотно-поперечний	80,8	8	5,2*	1,84	1,30	74,8	90,3
10:8	Коронарно-поперечний	84,9	12	4,9*	1,43	1,01	75,5	95,9
9:10	Широтний лобний	81,3	12	2,7**	0,78	0,55	78,3	86,3
45:8	Поперечний фаціо-церебральний	94,6	12	5,1*	1,48	1,04	89,7	107,7
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	50,3	8	3,4	1,22	0,86	45,6	54,7
9:45	Лобно-виличний	73,0	12	4,2*	1,21	0,86	63,5	78,8
10:45	Коронарно-виличний	89,8	12	4,5*	1,30	0,92	81,0	96,5
40:5	Випинання обличчя	95,5	8	4,3*	1,52	1,08	88,8	101,0
47:45	Загальний лицьовий	86,2	3	2,9**	1,65	1,17	83,5	89,2
48:45	Верхній лицьовий	49,9	10	2,5**	0,78	0,55	46,1	53,5
54:55	Носовий	47,6	10	3,0**	0,94	0,66	44,4	54,3
DS:DC	Дакріальний	53,2	9	5,7**	1,89	1,33	43,6	60,4
SS:SC	Симотичний	45,0	9	10,0**	3,33	2,36	28,2	62,5
MS:MC	Максилофронтальний	38,9	9	8,8	2,92	2,07	21,7	50,0
52:51	Орбітний	76,0	11	4,9	1,49	1,05	71,5	88,0
63:62	Піднебінний	86,4	8	6,7	2,38	1,69	74,5	98,2
61:60	Щелепно-альвеолярний	119,9	7	6,4**	2,41	1,70	112,4	129,5

За I канонічним вектором (надалі KB) (24,4 % загальної дисперсії) чоловіча серія з с. Стайкин Верх (с. Залуцьке) (рис. 2) отримує великі додатні значення

вектора (1,425). За цим KB простежується її близькість до двох груп: Ужгород (1,582) та вірмени (1,385).

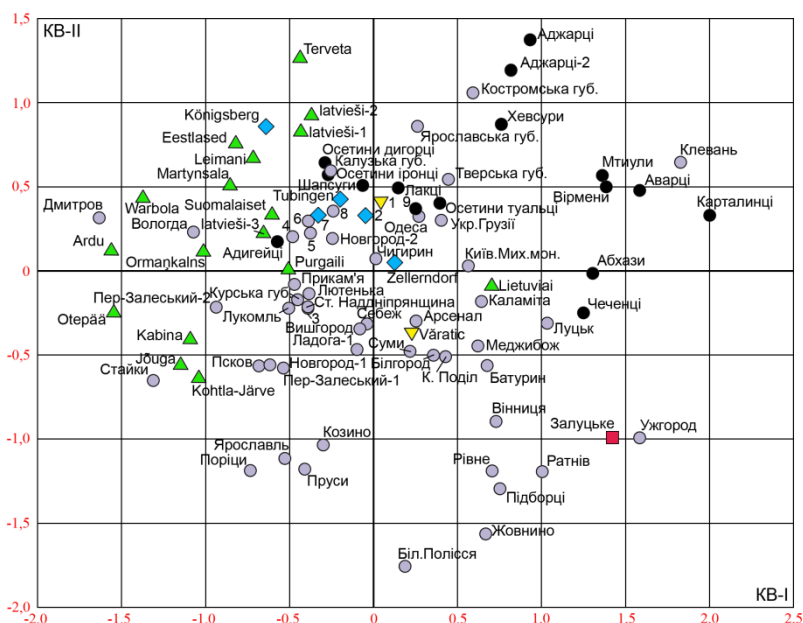


Рис. 3¹. Чоловіча серія Залуцьке XVIII–XIX ст. та 89 краніологічних груп у просторі KB I та KB II порівняно з синхронними групами Західної, Центральної та Східної Європи за 14 ознаками. Результати багатовимірного канонічного аналізу. 1 – Orheiul Vechi; 2 – Wuttemberg; 3 – Орловська губ.; 4 – Алозеро; 5 – Сланцевський р-н; 6 – Ладога-2; 7 – Pfeifer; 8 – білоруси; 9 – інгуші.

¹ Рисунки 2 і 3 створив та підготував до друку дизайнер Андрій Бардецький.

За КВ II (16,3 % загальної дисперсії) досліджувана група отримує великі від'ємні значення вектора (–0,990). Ідентичні значення отримує чоловіча вибірка з м. Ужгорода (–0,990). Також спостерігається певна її подібність до міської групи Вінниця (–0,892).

За КВ III (14,4 % загальної дисперсії) чоловіча серія з с. Залуцьке (рис. 2) отримує великі додатні зна-

чення вектора (1,101). Простежується певна статистична подібність досліджуваної групи до іжорської вибірки з Поріци – 1,227 [55, с. 408–421].

У цілому, можна відзначити статистичну подібність досліджуваної групи до західної міської групи з Ужгорода (рис. 3).

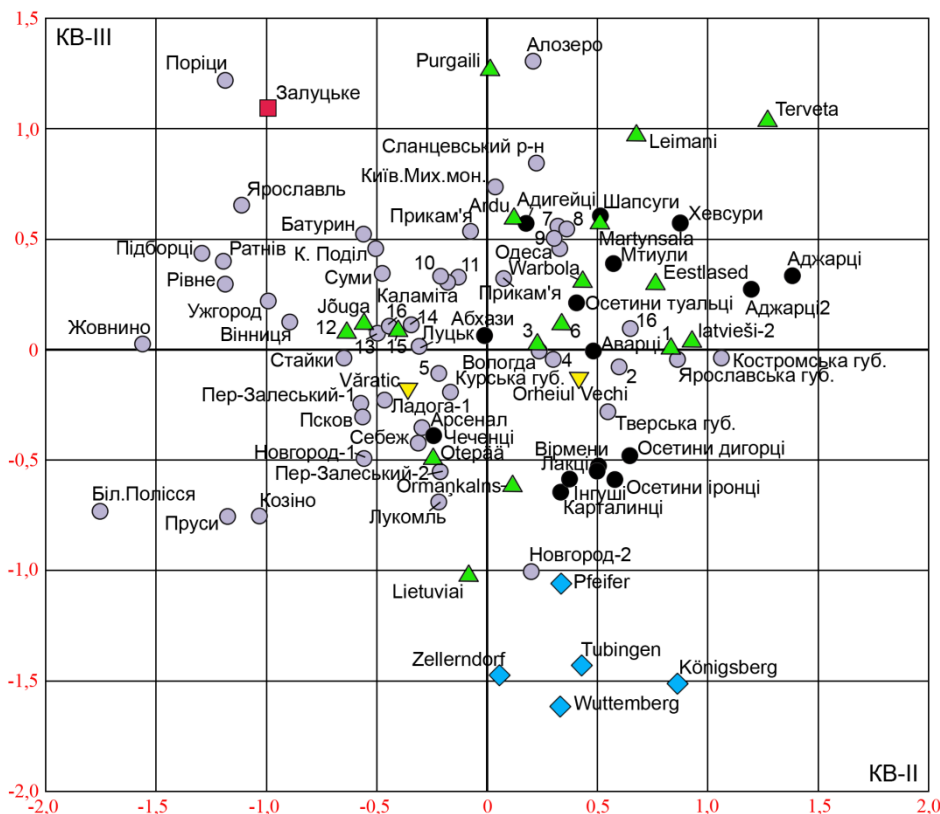


Рис. 4. Чоловіча серія Залуцьке XVIII–XIX ст. і 89 краніологічних груп у просторі КВ II та КВ III порівняно з синхронними групами Західної, Центральної та Східної Європи за 14 ознаками. Результати багатовимірного канонічного аналізу. 1 – latvieši-1; 2 – Калужська губ.; 3 – latvieši-3; 4 – Ладога-2; 5 – Орловська губ.; 6 – suomalaiset; 7 – Дмитров; 8 – білоруси за Алексеевим; 9 – українці Грузії; 10 – Степова Наддніпрянина; 11 – Лютеня; 12 – Kohtla-Järve; 13 – Білгород; 14 – Вишгород; 15 – Kabina; 16 – Клевань.

ВИСНОВКИ

1. У цілому, сільська чоловіча краніологічна серія XVIII–XIX ст. Залуцьке з урочища Стайкин Верх характеризується брахікранною, високою черепною коробкою. Обличчя помірно широке, ортогнатне, різко профільоване. Ніс вузький і високий.

2. На даному етапі дослідження, враховуючи малу кількість черепів, після багатовимірного канонічного аналізу виявлено, що в чоловічій сільській брахікранній вибірці з с. Стайкин Верх (Залуцьке) простежується північно-західний напрямок зв'язків.

3. Два жіночих черепи теж брахікранні та з вузьким носом, отже, чоловіки й жінки цієї групи належать до одного краніологічного типу.

Перспективним є залучення вибірки до великої краніологічної серії з Чернігово-Сіверщини – Східне Полісся XVII–XIX ст. Отже, сільські чоловічі й жіночі краніологічні групи, хоч і не великі, але доповнять дослідження, що проводяться за матеріалами XVII–XVIII ст. з Чернігово-Сіверщини, та надасть нам нову інформацію з краніології даного етногеографічного регіону. Також окремого дослідження потребують черепи дітей, знайдені на пам'ятці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Денисова, Р. Я. *Этногенез латышей (по данным краниологии)*. Рига: Наука, 1977, 360 с.
2. Терпиловський, Р., Нікітін, Ю., Жаров, Г., Шульга, О. *Роботи Лівобережної археологічної експедиції. Археологічні дослідження в Україні 2017, 2019*, с. 236–238.
3. Алексеев, В. П., Дебед, Г. Ф. *Краниометрия. Методика антропологических исследований*. Москва: Наука, 1964. 128 с.

4. Martin, R. *Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende*. Zweite, vermehrte Auflage. Jena: Gustaf Fischer, 1928. Bd. II. 1062 S.
5. Buxton, L. H. D., Morant, G. D. *Essential Craniological Technique*. Journal Royal Anthropological Institute. 1933, 63, p. 19–47.
6. Ubelaker, D. H. *Human Skeletal Remains. Excavation, Analysis, Interpretation*. Washington: Taraxacum, 1989. 172 p.

7. Buikstra, J., Ubelaker, D. Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains. *Arkansas Archeological Survey Research Series*, 1994, 44, 206 p.
8. Bruzek, J. Diagnose sexuelle à l'aide de l'analyse discriminante appliquée au tibia. *Antropologia Portuguesa*, 1995, 13, p. 93–106.
9. Bruzek, J. A Method for Visual Determination of Sex, Using the Human Hip Bone. *American Journal of Physical Anthropology*, 2002, 117 (2), p. 157–168.
10. Bruzek, J., Santos, F., Dutailly, B., Murail, P., & Cunha, E. Validation and Reliability of the Sex Estimation of the Human os coxae Using Freely Available DSP2 Software for Bioarchaeology and Forensic Anthropology. *American Journal of Physical Anthropology*, 2017, 164 (2), p. 440–449.
11. Vallois, H. V. La durée de la vie chez l'homme fossile. *L'Anthropologie*. 1937, 47, p. 499–532.
12. Brothwell, D. R. *Digging up Bones: The Excavation, Treatment, and Study of Human Skeletal Remains*. London: Trustees of the British Museum, 1972, 196 p.
13. Герасимов, М. М. *Восстановление лица по черепу, 1955: (современный и ископаемый человек)*. Москва: Изд-во АН СССР, 1955, 585 с.
14. Гусева, И. С. Глубина клыковой ямки в морфологическом и расоводиагностическом аспектах. *Вопросы антропологии*, 1964, 16, с. 51–68.
15. Дерябин, В. Е. *Курс лекций по многомерной биометрии для антропологов*. Москва: МГУ, биологический факультет, 2008, 332 с.
16. Долженко, Ю., Мойжес, В. Антропологічний аналіз поховань у церкві Ужгородського замку: статеві-віковий та етнічний аспекти. *Ідентичності в умовах пограниччя*, Матеріали міжнародної наукової конференції (Ужгород, 27–28 січня 2021 р.), Ужгород, 2022, с. 69–82.
17. Долженко, Ю., Мойжес, В. Краниологія та статеві-вікова характеристика поховань другої половини XIV–XVII ст. з церкви Ужгородського замку. *Науковий вісник Ужгородського університету*: серія: Історія, 2022, 1 (46), с. 228–264.
18. Долженко, Ю. В., Пшеничний, Ю. Л., Бардецький, А. Б. Чоловіча вибірка поховань XVIII–XIX ст. з урочища Острів Дубовець поблизу Дубна. *Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи*. Матеріали I всеукраїнської науково-практичної конференції. Київ. 22 травня 2020 р. Київ: Арт Економі, 2020, с. 6–9.
19. Долженко, Ю. В., Пшеничний, Ю. Л., Бардецький, А. Б. Кладовище Свято-Вознесенського монастиря на острові Дубовець поблизу Дубна (за результатами архео-антропологічних досліджень 2019 р.). *Дубенський науковий вісник*. Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції присвяченої 920-річчю першої писемної згадки про місто Дубно. Дубно, 2021, с. 43–66.
20. Войтюк, О. П., Долженко, Ю. В. Роботи у крипті римокатолицького Благовіщенського костелу в селищі Клевань. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*. Збірник наукових праць, 2020, XVIII, с. 21–25.
21. Долженко, Ю. В. Антропологічні матеріали могильника козацького часу Лютецька. Проблеми дослідження пам'яток археології східної України (пам'яті С. Н. Братченка). Луцьк: Б/в, 2012, с. 487–507.
22. Тараненко, С., Вікторова, П., Кода, В., Долженко, Ю. Нові дані щодо могильника приходської Введенської церкви Києва. *Krolowe i biskupi, rycerze i chłopi – identyfikacja zmarłych*. Познань, 2014, с. 249–254.
23. Долженко, Ю. В. Краниологія населення Київського Подолу 16–18 ст. (могильник по вул. Юрківська, 3). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: історія. 2016, 2, 3, с. 3–17.
24. Долженко, Ю. В., Мазурик, Ю. М. Краниологія населення Луцька XVII–XX ст. *Український історичний збірник*. 2015, 18, с. 368–386.
25. Долженко, Ю. В. До питання про неметричні ознаки на людських черепах із Київського Арсеналу XVII–XVIII ст. *Лаврський Альманах. Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури*. Збірник наукових праць, 2010, 25, с. 11–17.
26. Долженко, Ю. В. Неметричні ознаки на черепах похованих з Київського Арсеналу XVII–XVIII ст., *Болховітинівський щорічник*, Київ, 2011, с. 118–134.
27. Долженко, Ю., Прищеп, Б. Краниологія похованих у Римокатолицькому костелі св. Антонія міста Рівного XVI–XVII ст. *Археологічні студії Межибіж*, 2015, 4, с. 7–16.
28. Долженко, Ю. В., Златогорський, О. Є. Краниологічні матеріали XV–XVI ст. із розкопок с. Ратнів. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: історія. 2016, 1, 4, с. 11–22.
29. Dolzhenko, Yu. V. Craniology of XVI–XVIII Centuries Zhovynno Burial. *Modern Science – Moderni věda*, 2014, 4, p. 119–132.
30. Долженко, Ю. В., Прядко, О. О. Історико-антропологічний нарис поховань XVI–XVIII ст. з с. Жовнино на Черкащині. *Етнічна історія народів Європи*. 2014, 44, с. 43–50.
31. Dolzhenko, Yu. Craniological Characteristics of the Baturyn's Population in 17–18 Centuries. Ніжинська старовина: *Збірник регіональної історії та пам'яткознавства*. Серія: Пам'яткознавство Північного регіону України. 2014, 18 (21), 6, с. 40–56.
32. Рудич, Т. О. *Населення середнього Подніпров'я I–II тисячоліття: за матеріалами антропології*. Київ: Спілка Археологів України, 2014, 298 с.
33. Виногородська, Л. І., Потехіна, І. Д., Долженко, Ю. В. Формування соціально-просторової та антропологічної структури давньої Вінниці за археологічними (XIII–XVI ст.) та антропологічними (XVIII–XIX ст.) матеріалами. *Сторінки історії*, 2020, 51, с. 24–25. DOI: 10.20535/2307-5244.51.2020.220174
34. Долженко, Ю. В. Неметрические признаки на человеческих черепах из могильника времен казачества – Стайки. *Вестник Антропологии*, 2012а, 19, с. 169–181.
35. Потехіна, І. Д. До антропології козацької доби: могильник Стайки. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. 2016, 25, с. 166–171.
36. Абдушлишвили, М. Г. Антропология древнего и современного населения Грузии. Тбилиси: Мецниереба, 1964, 209 с.
37. Алексеев, В. П. *Избранное*. Москва: Наука, 2008. Т. 4: Происхождение народов Восточной Европы, 342 с.
38. Саливон, И. И. Сельское население Белоруссии XVIII–XIX вв. Краниология и остеометрия. *Палеоантропология Беларуси*, 2015, 6, с. 189–266.
39. Тегако, Л. И., Микулич, А. И., Саливон, И. И. *Антропология Белорусского Полесья*. Минск: Наука и техника, 1978, 158 с.
40. Моисеев, В. Г., Григорьева, Н. В., Ширококов, И. Г., Хартанович, В. И. Краниологические материалы из раскопок у церкви Святого Георгия в Старой Ладоге. *Радловский сборник. Научные исследования и музейные проекты МАЭ РАН в 2015 г.* Санкт-Петербург, 2016, с. 390–399.
41. Гончарова, Н. Н. Формирование антропологического разнообразия средневековых городов: Ярославль, Дмитров, Коломна. *Вестник антропологии: Научный альманах*. 2011, 19.
42. Евтеев, А. А. Краниологическая серия XVIII века из некрополя села Козино (Московская обл.): внутрigrupповая изменчивость и предварительные результаты межгруппового анализа. *Археология Подмосковья: Материалы научно-семинара*, 7, с. 433–440.
43. Евтеев, А. А., Олейников, О. М. Археологические и палеоантропологические исследования на улице Даньславле в Великом Новгороде. *Российская Археология*, 2015, 1, с. 16–192.
44. Ширококов, И. Г., Верховцев, Д. В. Данные краниологии к вопросу о происхождении Ижоры. *Радловский сборник. Научные исследования и музейные проекты МАЭ. РАН в 2015 г.* Санкт-Петербург, 2016, с. 408–421.
45. Хартанович, В. И., Шахнович, М. М. Материалы к изучению погребального обряда и краниологии населения северной Карелии (могильник Алозеро). *Радловский сборник: научные исследования и музейные проекты МАЭ РАН в 2008 г.* Санкт-Петербург: МАЭ РАН, 2009, с. 104–109.
46. Хартанович, В. И., Ширококов, И. Г. К проблеме формирования антропологического состава населения «лопских погостов» (по краниологическим материалам из могильника XVII – начала XIX века Алозеро). *Археология, этнография и антропология Евразии*, 2012, 2, с. 141–152.
47. Ширококов, И. Г. Об антропологическом своеобразии населения Томска XVII–XVIII вв. *Сибирские исторические исследования*, 2018, 4, с. 85–101. DOI: 10.17223/2312461X/22/5

48. Зариня, Г. В. Антропологический состав населения Аугшпезме XVI–XIX вв. *Балты, славяне, прибалтийские финны: Этногенетические процессы*. Рига: Наука, 1990, с. 109–123.
49. Марк, К. Ю. Палеоантропология Эстонской ССР. *Балтийский Этнографический сборник*. Москва: Академия Наук СССР, 1956, с. 170–228.
50. Моисеев, В. Г., Ширококов, И. Г., Крийска, А., Хартанович, В. И. Краниологическая характеристика средневекового населения Эстонии. *Радловский сборник. Научные исследования и музейные проекты МАЭ РАН в 2012 г.* Санкт-Петербург: МАЭ РАН, 2013, с. 221–223.
51. Великанова, М. С. *Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья*. Москва: Наука, 1975, 283 с.
52. Березина, Н. Я. Антропологические особенности населения Кёнигсберга XVIII–XIX вв. *Человек и древности: памяти Александра Александровича Формозова (1928–2009)*. Москва: Гриф и Ко, 2010, с. 867–875.
53. Евтеев, А. А., Староверов, Н. Е., Волков, В. А., Выскубов, С. П., Потрахов, Н. Н. Материалы к краниологии германоязычного населения Среднего Поволжья, юго-западной Германии и восточной Австрии. тунгусоязычных народов Дальнего Востока: эвены, эвенки, нанайцы, *Вестник Московского университета*, Серия 23, Антропология, 2020, 3, с. 90–104.
54. Алексеев, В. П. Происхождение народов Кавказа. Москва, 2009.
55. Дерябин, В. Е. *Курс лекций по многомерной биометрии для антропологов*. Москва: МГУ, биологический факультет, 2008, 332 с.